

УДК 159.9.01.072:159.923

ЛЕВІТ Леонід Зігфрідович

*кандидат психологічних наук, доцент,
Центр психологічного здоров'я та освіти (м. Мінськ, Білорусь)*

СТУДЕНТИ АБРАХАМА МАСЛОУ: ЧОМУ НЕ НАСТАЛА САМОАКТУАЛІЗАЦІЯ

У статті з різних точок зору розглядаються емпіричні дані, отримані А. Маслоу в останні роки життя, які ставлять під сумнів ряд положень теорії самоактуалізації. Дослідження проблеми і необхідний порівняльний аналіз проводяться з використанням «Особистісно-орієнтованої концепції щастя» (ЛОКС), розробленої автором. Двохсистемна і багаторівнева побудова ЛОКС дозволяє дати обгрунтоване пояснення відсутності переходу підопічних А. Маслоу до самоактуалізації, так само, як і малому відсотку індивідів, що реалізують свій внутрішній потенціал.

Ключові слова: гуманістична психологія, самоактуалізація, щастя, системний підхід, особистісна унікальність, егоїзм.

Постановка проблеми. Ім'я А. Маслоу зазвичай асоціюється з гуманістичним напрямком психології, головним постулатом якої визнається вроджена наділеність кожного індивіда унікальним потенціалом, що підлягає актуалізації. Прагнення до самоактуалізації являє собою вершину ієрархії потреб, стаючи значимим лише після задоволення нижчих рівнів – фізіологічних потреб, бажання безпеки, потреб у любові, повазі, визнанні [17].

Основною перешкодою успішної самоактуалізації, відповідно до відомих російськомовному читачеві уявлень гуманістичних психологів, виступає «недружній» зовнішній світ. Жолудь здатний перетворитися на могутній дуб (і тільки на дуб), якщо на молодий паросток ніхто не буде ставити ноги. Таким чином, створення сприятливих зовнішніх умов, що сприяють задоволенню нижчих потреб індивіда, врешті-решт «автоматично» виведе його до актуалізації наявного внутрішнього потенціалу і всіх «бонусів», обіцяних у цьому випадку гуманістичним напрямком.

Мало кому відомо, що в останні роки життя в А. Маслоу накопичилися дані, що ставлять під питання основні положення його теорії. Відверте обговорення існуючих проблем і протиріч мало місце під час декількох інтерв'ю, що були дані психологом незадовго до смерті У. Фріку, які той узагальнив у своїй статті [20]. Зазначена робота, що не перекладена російською мовою, пройшла непоміченою і нині потребує детального обговорення.

Спостерігаючи за своїми студентами, що задовольнили всі нижчі потреби, А. Маслоу виявив небажання більшості з них переходити до вищої стадії – самоактуалізації, яка, згідно з його теорією, мала б настати в цьому випадку автоматично. Несподівано виявилось, що сприятливі зовнішні умови не є достатнім фактором для подібного переходу.

А. Маслоу, до його честі, не прагнув видати бажане за дійсне і визнав наявний факт, так і не давши йому вичерпних пояснень. Вчений висунув лише деякі гіпотези, які будуть розібрані нижче. Докладний аналіз ми проведемо з використанням категоріального апарату «Особистісно-орієнтованої концепції щастя», розробленої, в тому числі, з урахуванням постулатів гуманістичної психології.

Виклад основного матеріалу дослідження. У 2006-2012 рр. нами була розроблена Особистісно-орієнтована концепція щастя (ЛОКС), де самореалізація індивіда, досягнення ним осмисленого, повноцінного життя описуються через взаємодію двох систем – «Особистісної Унікальності» (ЛУ) і «Егоїзму» (ЕГ). Кожна система складається з 4-х рівнів, що відповідають (знизу вгору) «організму», «індивіду», «особистості» та «індивідуальності». Одночасно з цим, кожен рівень являє собою певний етап людського розвитку – від внутрішньоутробного стану до зрілої самореалізації. Обидві системи розвиваються від рівня до рівня і, відповідно, змінюється характер взаємодії між рівнями кожної з них, що відповідають один одному «по горизонталі», пов'язаний із здійсненням тих чи інших життєвих завдань (рис. 1).

Відзначимо, що ЛОКС має відразу дві «точки опори» – якісно різні і взаємодіючі системи, що дозволяє а) розглядати

самореалізацію з різних боків, у тому числі, з діалектичних позицій; б) досліджувати якісні особливості реалізованого потенціалу (до якого рівня той належить і яким чином реалізується); в) визначати «глибину» і «висоту» теорій, щодо яких проводиться порівняльний аналіз (знову-таки внаслідок багаторівневої побудови концепції).

Обсяг цієї статті не дозволяє докладно пояснювати кожен рівень ЛОКС, тому зацікавленого читача ми відсилаємо до наших останніх монографій [6; 10; 11].

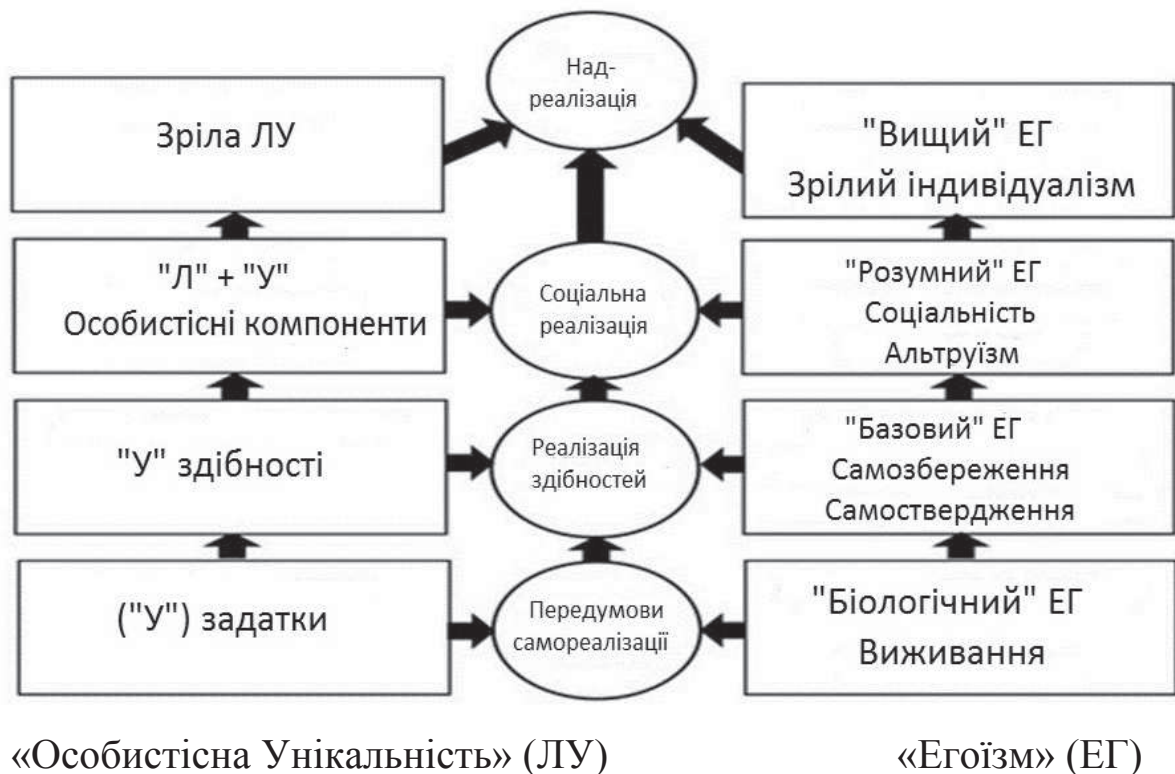

Рис. 1. ЛОКС

Спочатку ми позиціонували ЛОКС як одну з теорій евідемонічної групи в сучасній позитивній психології, що вивчає індивідуальний потенціал і його реалізацію [2; 4; 21-23]. Проте в результаті зробленого аналізу досить швидко знайшовся більш широкий потенціал концепції, що включає в себе можливості критичного розгляду і необхідного в ряді випадків «уточнення» відомих теорій класичної філософії та психології особистості [5; 8; 10]. Стосовно гуманістичної психології, ми, зокрема, змогли

виявити помилковість сучасних спроб уявлення ієрархії потреб А. Маслоу у формі піраміди [7; 9].

Тепер за допомогою ЛОКС ми намагатимемося дати несуперечливу відповідь на інші питання, які не змогла задовільно вирішити гуманістична психологія. Зрозуміло, проблема малої кількості «реальних» самоактуалізаторів (менше 1 %, згідно А. Маслоу) також буде досліджена.

Чому ж Маслоуські студенти, задовольнивши всі необхідні для переходу до самоактуалізації потреби, все ж припинили рух до неї? Згідно зі спостереженнями А. Маслоу, відповідь криється в «метапатології», під якою вчений розуміє порушення в структурі цінностей своїх підопічних. Навколишній світ здається таким людям занадто непривабливим, дизгармонійним (дослівно – «shambles»), а це породжує песимізм, цинізм і безпорадність [20, с. 139].

Погляньмо на наведений фрагмент «очима» двохсистемної ЛОКС. В ідеології концепції закладена ідея про визнання індивідом свого внутрішнього потенціалу (визначеного системою «Особистісна Унікальність») як найвищої цінності власного життя, реалізація якої приносить, відповідно, і «першосортне» щастя. Підстави для такого твердження, здатного скорегувати патологію цінностей, наводилися у наших попередніх публікаціях [10; 11; 13]. Зазначений підхід природним чином «позбавляє» індивіда і від небажання реалізовувати свій потенціал у «дизгармонійному» зовнішньому світі: яким би «поганим» або «хорошим» не був навколишній світ, суб'єкт актуалізується в ньому, в першу чергу, заради себе і свого (що досягається при цьому) щастя. Дане твердження ще раз підкреслює роль егоїзму (індивідуалізму на вищій стадії свого розвитку), представленого у вигляді другої системи ЛОКС. Простіше кажучи, обдарованій людині слід перестати «битися головою об стіну» в спробах отримати загальне визнання і «ощасливити світ»; вона повинна зрозуміти, що її головне завдання – реалізувати себе (в першу чергу, для себе ж) і тим самим «ощасливити себе» (і нехай весь світ зачекає, якщо хоче). У цьому випадку користь (негайна або майбутня), що

одержується соціумом від подібної діяльності, є лише побічним (супутнім) продуктом активності суб'єкта. Дисгармонійний (нехай навіть «безглуздий») зовнішній світ не є протипоказанням для самоактуалізації, оскільки розглядається лише як більш-менш обладнаний «ігровий майданчик», виступаючи на якому індивід не тільки вдосконалюється, але й знайомить соціум з найкращою частиною себе. Якби Маслоуські студенти припинили перераховувати недоліки навколишнього світу, а замість цього зосередилися на своїх сильних сторонах, вони зробили би перший крок у правильному напрямку.

Розставивши цінності по своїх місцях, перейдемо до проблеми праці, необхідної для успішної самоактуалізації. Ми повністю згодні з А. Маслоу щодо важливості для індивіда власного «життєвого проекту» і напруженої роботи (боротьби) з його втілення в життя [20, с. 137]. Власне кажучи, необхідність праці і є однією з відповідей на питання про відсутність переходу людини до самоактуалізації. Зазначена праця не може бути легкою – як мінімум, з двох причин. По-перше, вона складна, оскільки є «нестандартною», високоіндивідуалізованою, такою, що відповідає Особистісній Унікальності суб'єкта, яка неповторна за визначенням, адже в міру розвитку свого потенціалу індивід поступово ступає на абсолютно незвідану територію, просування по якій вимагає вирішення унікальних, а тому складних завдань. По-друге, така людина, що самоактуалізується, дещо віддаляючись від соціуму («піднімаючись» над ним в рамках нашої моделі), неминуче втрачає «суспільну» підтримку власних починань. Необхідність покладатися виключно на свій внутрішній потенціал «ЛУ», вірити у свої сили і не боятися йти вперед вимагає розвитку вищого рівня системи «ЕГ». Як бачимо, обидва головні компоненти ЛОКС виявляються затребуваними.

Відмова Маслоуських студентів від переходу до самоактуалізації нібито внаслідок «дисгармоній» зовнішнього світу виглядає недостатньо аргументованою ще й тому, що цей самий «дисгармонійний» світ, як не дивно, дозволив їм успішно

задовольнити всі потреби, що знаходяться нижче. Складається враження, що має місце звичайна відмовка, за якою стоять небажання і боязнь докладання власних зусиль, збільшення складності здійснюваної активності.

Як зазначав А. Маслоу, багато його студентів замість індивідуальної самоактуалізації зволіли посилити соціальні взаємодії – спілкування один з одним, взаємне вираження позитивних почуттів, спільну роботу. Все це вчений обґрунтовано вважав дуже низьким рівнем особистісного розвитку [20, р. 138]. Правильність оцінки А. Маслоу підтверджується і структурою ЛОКС: дійсно, третій, «соціальний» рівень концепції знаходиться нижче четвертого рівня індивідуального самовтілення – подібно до того, як соціальні потреби (любов, дружба, визнання) в ієрархії А. Маслоу розташовані нижче потреби в самоактуалізації.

Існують також інші пояснення феномена, що обговорюється, висунуті саме завдяки двохсистемній побудові ЛОКС. Коротко перерахуємо їх. Перш за все, відзначимо, що А. Маслоу ніде розгорнуто не пише про природу внутрішнього потенціалу, що підлягає актуалізації. Тривіальні слова про поета, який повинен складати вірші, і музиканта, який повинен грати на інструменті [16, с. 57], нічого кардинально не змінюють, оскільки мова йде про людей, які вже виявили свій талант. ЛОКС же звертає увагу як на природу внутрішнього потенціалу (система «ЛУ»), який втілюється у специфічній активності, так і на прагнення індивіда до реалізації цього потенціалу (система «ЕГ»). У світлі вищесказаного, відмова Масловських студентів від переходу до самоактуалізації може бути пояснена і банальною відсутністю у них «внутрішнього поклику» – відчуття власного унікального потенціалу, що підлягає актуалізації та визначає їх життєве призначення. Іншими словами – «порожнечею» в системі «ЛУ».

Успішна самоактуалізація в рамках ЛОКС передбачає не тільки «дозрілу» Особистісну Унікальність, але і вищий рівень розвитку системи «Егоїзм» (зрілий індивідуалізм). Відсутність останнього означає невміння індивіда спонукати себе до

щоденної напруженої праці, демонструвати життестійкість у подоланні виникаючих перешкод. Мова в першу чергу йде про захисно-мотиваційні функції егоїзму, за відсутності яких обдарована людина не вміє «поводитися з собою» [1] і часто залишається «нереалізованим талантом». Уведений А. Маслоу термін «метамотивація» в рамках ЛОКС структурно відповідає «Вищому» Егоїзму четвертого рівня однойменної системи: «мета» відповідає поняттю «вищий», в той час як «мотивація» визнається найважливішою функцією егоїзму як такого [14; 18; 24].

Зрозуміло, недостатньо розвиненими можуть виявитися і обидві системи, що складають нашу концепцію. Тому ЛОКС, на відміну від гуманістичної психології, набагато краще пояснює невеликий відсоток успішних актуалізаторів: збільшення ймовірностей у рамках взаємодії обох систем просто не може дати високий підсумковий результат. Тим не менш, саме тому ми парадоксальним чином робимо і протилежне припущення – про те, що кількість потенційних самоактуалізаторів набагато вища за «видимий» один відсоток. Згідно двохсистемної ЛОКС, існують люди з великим внутрішнім потенціалом (талантом, ЛУ), але несформованою системою «ЕГ», які спочатку потребують зовнішньої підтримки. Відзначимо, що в обдарованій дитини за сприятливого збігу обставин функції різних рівнів системи «Егоїзм» виконують батьки, педагоги, спортивні тренери і т.д.

Результати наших досліджень показують привабливість для більшості ідеї самоактуалізації «самої по собі», поза зв'язком із конкретною діяльністю, і це побічно підтверджує дані спостережень А. Маслоу. У цьому, зокрема, причина правобічної асиметрії в тестах гуманістичної спрямованості, найбільш високі бали за якими отримують саме «псевдосамоактуалізатори» [19]. Зазначена тенденція особливо «кидається в очі» в контрасті з малою кількістю самоактуалізаторів, що реально спостерігались. Розуміння цієї закономірності дозволило нам перебудувати власний діагностичний опитувальник таким чином, щоб увівши в нього

необхідність «важкої праці» як неодмінної умови успішної самоактуалізації, усунути правобічну асиметрію і ексцес, досягнувши нормалізації статистичного розподілу [15]. На даний час автор працює над тим, щоб зробити розподіл відповідних шкал лівостороннім – у більшій відповідності з наявними емпіричними даними, адже більшість «актуалізаторів», за нашими спостереженнями, «здуває вітром», як тільки мова заходить про необхідність докладання постійних зусиль у конкретній діяльності.

Ґрунтуючись на результатах розробленого і проведеного нами щорічно «Евдемонічного Тренінгу» (ЕТ), спрямованого на посилення контакту індивіда зі своїм унікальним внутрішнім потенціалом [3], і подальшого спостереження, ми б обмежили кількість «самоактуалізаторів» (що раніше не виявляли свій індивідуальний потенціал) приблизно десятьма відсотками від загальної кількості учасників. Як бачимо, цифри далекі не тільки від ста відсотків, нібито наділених вродженим потенціалом, а й від одного відсотка актуалізаторів, що реально спостерігались. Наведемо найбільш характерні приклади (ініціали змінені).

Д.Б., 42 роки, тренер з альпінізму і скелелазіння, гірський гід. Поступово відмовився від фінансово вигідних «стандартних» проектів гірських і скельних сходжень (з більш слабкими учасниками) і перейшов до індивідуальних першопроходжень — нерідко за невідповідних погодних умов. У результаті здійснив несподіваний для всіх «стрибок» у професійній еволюції, потрапивши в перелік відомих сходжувачів.

Р.С., 39 років, юрист. Незабаром після закінчення тренінгу запропонував своєму керівництву подати позов відносно компанії, що мала значні «зв'язки нагорі» і активно користувалася поданням про власну невразливість у нечесній конкурентній боротьбі. Насилу отримавши згоду, протягом року домагався організації судового процесу в умовах загального скепсису і песимізму щодо його перспектив. Зрештою процес вдалося організувати і виграти, що на той момент стало великою несподіванкою для всіх сторін, що брали в ньому участь [12, с. 106]. Досягнутий результат дозволив Р.С. переключитися на вирішення цікавих для нього і «нездійснених» для інших його колег завдань, у реалізації яких виявлялася непомітна раніше винахідливість, висока активність, професійна інтуїція і, особливо, віра у власні сили (відтепер заснована на почутті власної «унікальності», доступному лише для нього одного).

Л.Ю., 45 років, науковий працівник (спеціальність «Філософія»). Приступив до роботи над дисертацією, предметом дослідження якої є погляди маловідомих середньовічних вчених, що не здобули загального визнання і не залишили після себе «наукової школи». Л.Ю. прагне показати, як розроблені ними ідеї були згодом підхоплені, до певної міри видозмінені, а потім широко популяризовані особами, що увійшли в історію філософії як «істинні» творці даних теорій. У процесі роботи Л.Ю. вивчив латинську мову і вирішив цілий ряд унікальних наукових проблем.

Спільним для всіх вищенаведених прикладів є, в першу чергу, підвищення рівня складності вирішуваних завдань: суб'єкт вибирає таку роботу, з якою він здатний впоратися на межі своїх нинішніх можливостей. Труднощі і абсолютна новизна проблеми (тим не менше, така, що відповідає Особистісній Унікальності суб'єкта) призводять до прискороного розвитку і вдосконалення індивідуального потенціалу при роботі з нею. Відсутність гарантованого результату компенсується глибокою залученістю до самого процесу діяльності, багатий на несподіванки. «Загальноприйняті» види активності з їхніми стандартними підходами (як правило, належать до третього, «соціального» рівня здійснення самореалізації) відтепер розцінюються як щось посереднє, як «місце для відпочинку». Висока свідомість життя, його насиченість унікально-значимими переживаннями представляють, у рамках нашої концепції, досягнення справжнього, «першосортного» щастя.

Слід звернути увагу на один важливий момент: всі три учасники працювали в обраній професії задовго до ЕТ і значить так чи інакше «реалізовували» себе в ній. У рамках ЛОКС ми говоримо в подібному випадку про «соціальну» самореалізацію третього рівня запропонованої моделі. Евдемонічний Тренінг, таким чином, не зажадав від них «придумувати» щось нове у своєму житті; він просто підштовхнув їх до переходу на наступний – суто «індивідуальний» (четвертий) рівень самовдосконалення, відтепер пов'язаний з пріоритетною реалізацією унікальних внутрішніх достоїнств у вирішенні нетривіальних проблем.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Особистісно-орієнтована концепція щастя, розроблена автором, дає більш обґрунтовані відповіді, пов'язані з протиріччям між постульованою гуманістичною психологією загальною наділеністю людей вродженим потенціалом і його рідкісною актуалізацією. Двохсистемна побудова ЛОКС дозволяє відкинути обидві крайнощі – ідею стовідсоткового охоплення населення «природними дарами», так само, як і можливість самоактуалізації лише для малої кількості індивідів.

Список використаних джерел

1. Дружинин В.Н. Психология общих способностей. 3-е издание / В.Н. Дружинин. – СПб.: Питер, 2007. — 368 с.
2. Левит Л.З. Личностно-ориентированная концепция счастья: краткая история / Л.З. Левит // «Психология и психотехника». — 2012. — №8. — С. 78 – 86.
3. Левит Л.З. Тренинг и диагностика компонентов эвдемонической активности индивида / Л.З. Левит // Актуальные проблемы гуманитарных и социально-экономических наук: Сборник материалов Седьмой международной научно-практической конференции. — Часть 2. – Саратов-Вольск: «Изд-во Наука», 2013. — С. 72-79.
4. Левит Л.З. Личностно-ориентированная концепция счастья: новая системная парадигма / Л.З. Левит // Педагогическое образование в России. — 2013. — №1. — С. 102 – 111.
5. Левит Л.З. «Воля к жизни» А. Шопенгауэра и Личностно-ориентированная концепция счастья: недостающие звенья / Л.З. Левит // Философия и культура. — 2013. — №11. — С. 1574 – 1581.
6. Левит Л.З. Уникальный потенциал, самореализация, счастье / Л.З. Левит. — Saarbrücken: Lambert Academic Publishing, 2013. — 482 с.
7. Левит Л.З. Геометрия в психологии: «пирамида Маслоу» и «пирамида Левита» / Л.З. Левит // Современное гуманитарное образование (материалы конференции). — Севастополь: «Ариал», 2013. — С. 198-202.
8. Левит Л.З. Личностно-ориентированная концепция счастья: Платон нам друг, но... / Л.З. Левит // Актуальные проблемы гуманитарных и социально-экономических наук. Восьмая

международная заочная научно-практическая конференция. — Часть 2. — Вольск: «Перо», 2014. — С. 44–51.

9. Левит Л.З. К вопросу о «пирамидах» в психологии личности / Л.З. Левит // Психология третьего тысячелетия (материалы конференции). — Дубна, 2014. — С. 125-130.

10. Левит Л.З. Индивидуальный потенциал и его реализация: двусистемная концепция (в двух частях) / Л.З. Левит. — Минск: РИВШ, 2014. — Ч. 1. — 420 с.

11. Левит Л.З. Индивидуальный потенциал и его реализация: двусистемная концепция (в двух частях) / Л.З. Левит. — Минск: РИВШ, 2014. — Ч. 2. — 272 с.

12. Левит Л.З. Использование методов выборки переживаний (ESM) в исследованиях счастья / Л.З. Левит. — Минск: РИВШ, 2014. — 148 с.

13. Левит Л.З. Счастье и смысл: дискутируя с М. Селигманом / Л.З. Левит // Известия Саратовского университета. Серия: Акмеология образования. Психология развития. — 2015. — Выпуск 1 (13). — С. 25-27.

14. Левит Л.З. Психологический эгоизм и мотивация / Л.З. Левит // Психология мотивации: прошлое, настоящее, будущее. (Материалы Международной научно-практической конференции). — Новосибирск: Изд-во НГПУ, 2015. — С. 192-195.

15. Левит Л.З., Радчикова Н.П. Опросник ЭЛУ: в борьбе с правосторонней асимметрией / Л.З. Левит // Электронный научный журнал «Исследовано в России». — 2013. — № 017. — С. 244 – 261.

16. Маслоу А. Дальние пределы человеческой психики / А. Маслоу. — СПб.: Евразия, 2002. — 431 с.

17. Маслоу А. Мотивация и личность. 3-е издание / А. Маслоу. — СПб.: Питер, 2009. — 352 с.

18. Egoism // Stanford Encyclopedia of Philosophy [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://plato.stanford.edu/>

19. Forest J.J. Pseudo-Self-Actualization / J.J. Forest, G. Sicz // Journal of Humanistic Psychology. — 1981. — Vol. 21. — № 1. — P. 77 – 83.

20. Frick W.B. Remembering Maslow: Reflections on a 1968 interview / W.B. Frick // Journal of Humanistic Psychology. — 2000. — V. 40. — № 2. — P. 128-147.

21. Levit L.Z. Happiness: Person-Oriented Conception / L.Z. Levit // International Journal of Advances in Psychology. — Vol. 1. — Iss. 3. — November, 2012. — P. 46 – 57.

22. Levit L.Z. Person-oriented Conception of Happiness: Between Freud, Jung and Maslow / L.Z. Levit // International Journal of Economy, Management and Social Sciences. — 2013. — August. — № 2 (8). — P. 576 – 584.

23. Levit L.Z. Person-Oriented Conception of Happiness and Some Personality Theories: Comparative Analysis / L.Z. Levit // SAGE Open. — January-March, 2014. — Published 10 January 2014. — P. 1 – 7.

24. Psychological Egoism // Internet Encyclopedia of Philosophy [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.iep.utm.edu/>

Л.З. Левит

СТУДЕНТЫ АБРАХАМА МАСЛОУ: ПОЧЕМУ НЕ НАСТУПИЛА САМОАКТУАЛИЗАЦИЯ

В статье с разных сторон рассматриваются эмпирические данные, полученные А. Маслоу в последние годы жизни, которые ставят под сомнение ряд положений теории самоактуализации. Исследование проблемы и необходимый сравнительный анализ проводятся с использованием «Личностно-ориентированной концепции счастья» (ЛОКС), разработанной автором. Двусистемное и многоуровневое построение ЛОКС позволяет дать обоснованное объяснение отсутствию перехода подопечных А. Маслоу к самоактуализации, равно как и малому проценту индивидов, реализующих свой внутренний потенциал.

Ключевые слова: гуманистическая психология, самоактуализация, счастье, системный подход, личностная уникальность, эгоизм.

L. Levit

ABRAHAM MASLOW'S STUDENTS: WHY SELF-ACTUALIZATION DID NOT OCCUR

The article deals with an all-round consideration of the empirical results, obtained by A. Maslow in the last years of his life, which question the main postulates of his self-actualization theory. The problem research and the comparative analysis are conducted with the help of the «Person-oriented conception of happiness» (POCH) elaborated by the author. The double-system and multilevel construction of Poch enables to provide a well-grounded explanation to the absence of self-actualization between Maslow's students as well as to the small percentage of self-actualizers in general.

Key words: humanistic psychology, self-actualization, happiness, systemic approach, personal uniqueness, egoism.

Переклад з російської Метельської Н.Й.

Надійшла до редакції 11.06.2015 р.